

Press, Ludwika / Sarnowski, Tadeusz / Szubert, Waldemar

Novae w 1975 roku : komunikat o pracach ekspedycji archeologicznej Uniwersytetu Warszawskiego

---

Studia Archeologiczne 1, 173-186

1981

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ludwika Press, Tadeusz Sarnowski, Waldemar Szubert

NOVAE W 1975 ROKU
KOMUNIKAT O PRACACH EKSPEDYCYJ ARCHEOLOGICZNEJ
UNIwersytetu WARSZAWSKIEGO

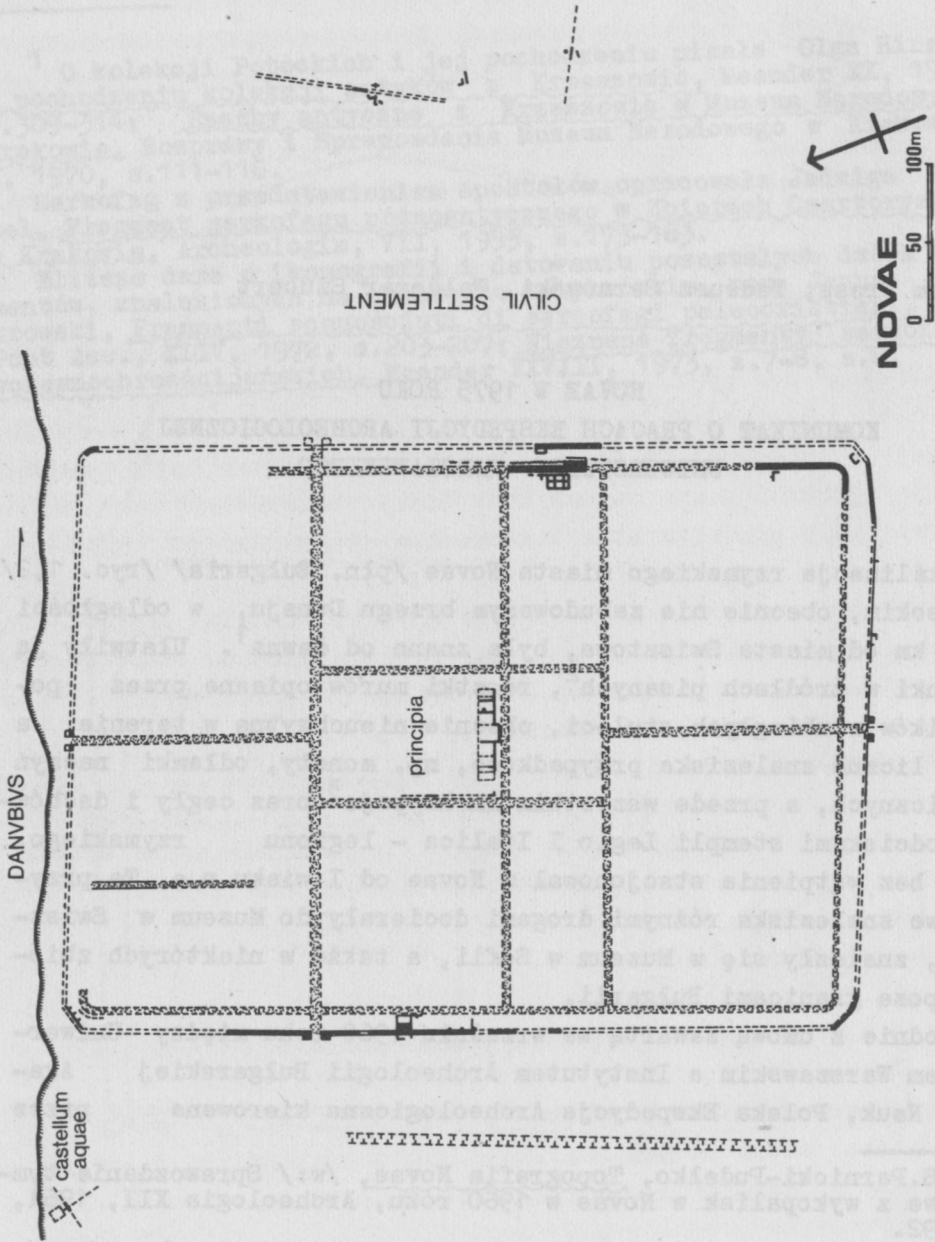
Lokalizacja rzymskiego miasta Novae /płn. Bułgaria/ /ryc. 1,2/ na wysokim, obecnie nie zabudowanym brzegu Dunaju, w odległości ok. 4 km od miasta Swisztowa, była znana od dawna¹. Ułatwiły ją wzmianki w źródłach pisanych², resztki murów opisane przez podróżników z ubiegłych stuleci, obecnie nieuchwytnie w terenie, a także liczne znaleziska przypadkowe, np. monety, odłamki naczyń ceramicznych, a przede wszystkim inskrypcje³ oraz cegły i dachówki z odciskami stempli Legio I Italica - legionu rzymskiego, który bez wątplenia stacjonował w Novae od I wieku n.e. Te przypadkowe znaleziska różnymi drogami docierały do Muzeum w Swisztowie, znalazły się w Muzeum w Sofii, a także w niektórych zbiorach poza granicami Bułgarii.

Zgodnie z umową zawartą we wrześniu 1960 roku między Uniwersytetem Warszawskim a Instytutem Archeologii Bułgarskiej Akademii Nauk, Polska Ekspedycja Archeologiczna kierowana przez

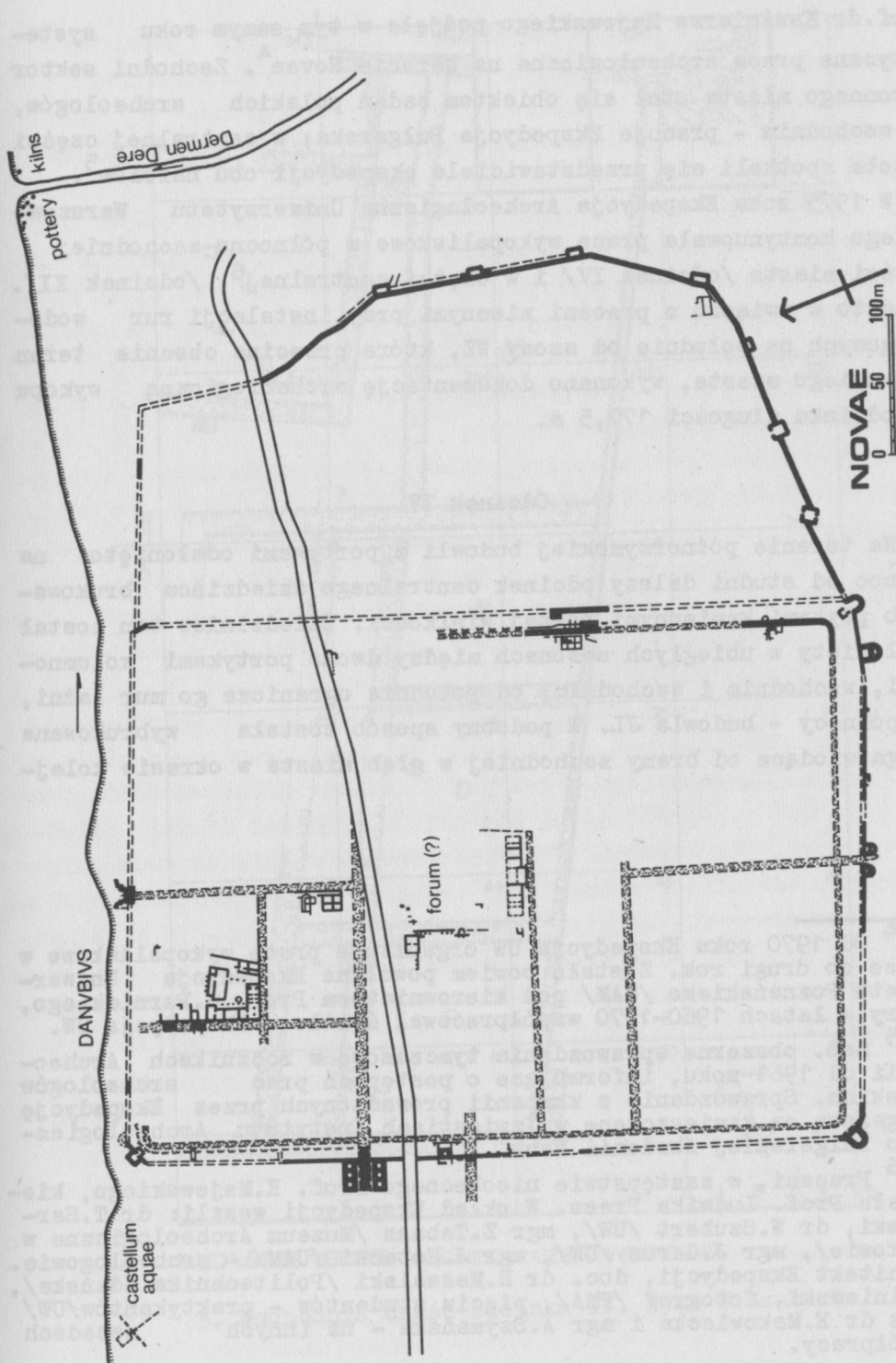
¹ S.Parnicki-Pudełko, Topografia Novae, /w:/ Sprawozdanie tymczasowe z wykopalisk w Novae w 1960 roku, Archeologia XII, 1961, s.87-92.

² K.Majewski, Kultura rzymska w Bułgarii, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969, s.57 n.

³ J.Kolendo, Études sur les inscriptions de Novae, Archeologia XVI 1965 /1966/, s.124-147.

1. Novae przed około 250 r.n.e. Schematyczny plan twierdzy legionowej. Rys. T.Sarnowski

2. Novae po około 250 r.n.e. Rys. T.Sarnowski

Prof.dr Kazimierza Majewskiego podjęła w tym samym roku systematyczne prace archeologiczne na terenie Novae⁴. Zachodni sektor obronnego miasta stał się obiektem badań polskich archeologów, na wschodnim - pracuje Ekspedycja Bułgarska; w centralnej części miasta spotkali się przedstawiciele ekspedycji obu narodów⁵.

W 1975 roku Ekspedycja Archeologiczna Uniwersytetu Warszawskiego kontynuowała prace wykopaliskowe w północno-zachodniej części miasta /odcinek IV/ i w części centralnej⁶ /odcinek XI/. Ponadto w związku z pracami ziemnymi przy instalacji rur wodociągowych na południe od szosy WZ, która przecina obecnie teren rzymskiego miasta, wykonano dokumentację archeologiczną wykopu na odcinku długości 177,5 m.

Odcinek IV

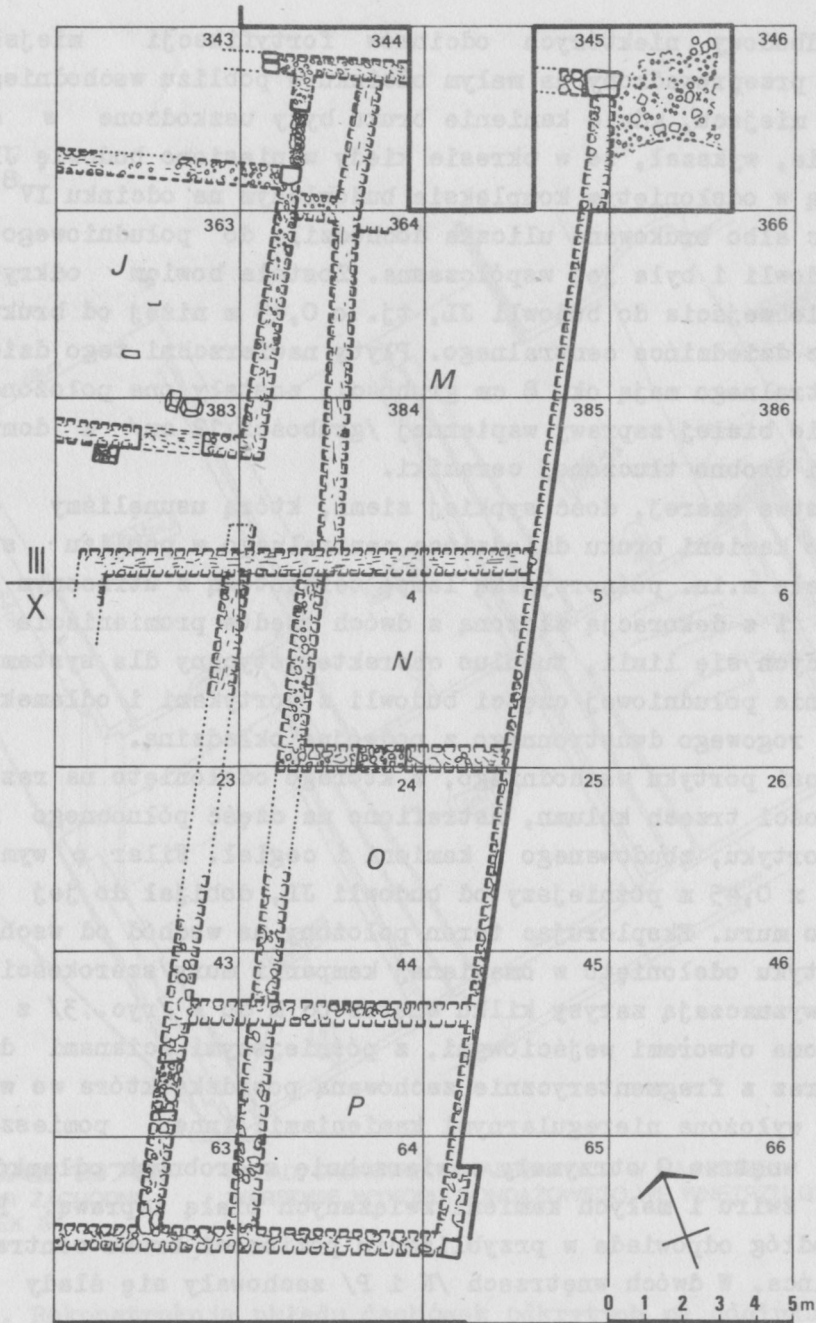
Na terenie późnorzymskiej budowli z portykami odsłonięto na północ od studni dalszy odcinek centralnego dziedzińca brukowanego płytami kamiennymi różnej wielkości. Dziedziniec ten został odsłonięty w ubiegłych sezonach między dwoma portykami kolumnowymi, wschodnim i zachodnim; od południa ogranicza go mur łaźni, od północy - budowla JL. W podobny sposób została wybrukowana droga wiodąca od bramy zachodniej w głąb miasta w okresie kolej-

---

⁴ Od 1970 roku Ekspedycja UW organizuje prace wykopaliskowe w Novae co drugi rok. Została bowiem powołana Ekspedycja Uniwersytetu Poznańskiego /UAM/ pod kierownictwem Prof. S.Parnickiego, który w latach 1960-1970 współpracował ściśle z Ekspedycją UW.

⁵ Zob. obszerne sprawozdania tymczasowe w rocznikach Archeologii od 1961 roku, informujące o postępach prac archeologów polskich. Sprawozdania z kampanii prowadzonych przez Ekspedycję Bułgarską są zamieszczane w Izwiestiach Instytutu Archeologicznego Bułgarskiej Akademii Nauk.

⁶ Pracami, w zastępstwie nieobecnego Prof. K.Majewskiego, kierowała Prof. Ludwika Press. W skład Ekspedycji weszli: dr T.Sarnowski, dr W.Szubert /UW/, mgr Z.Tabasz /Muzeum Archeologiczne w Krakowie/, mgr J.Garus /UW/, mgr J.Kotecki /UAM/ - archeologowie. Architekt Ekspedycji, doc. dr R.Massalski /Politechnika Gdańska/, T.Biniewski, fotograf /PMA/, pięciu studentów - praktykantów/UW/ oraz dr E.Makowiecka i mgr A.Szymańska - na innych zasadach współpracy.

NOVAE 1975 ODCINEK IV CZĘŚĆ WSCHODNIA

3. Wschodnia część odcinka IV. Rys. W.Szubert

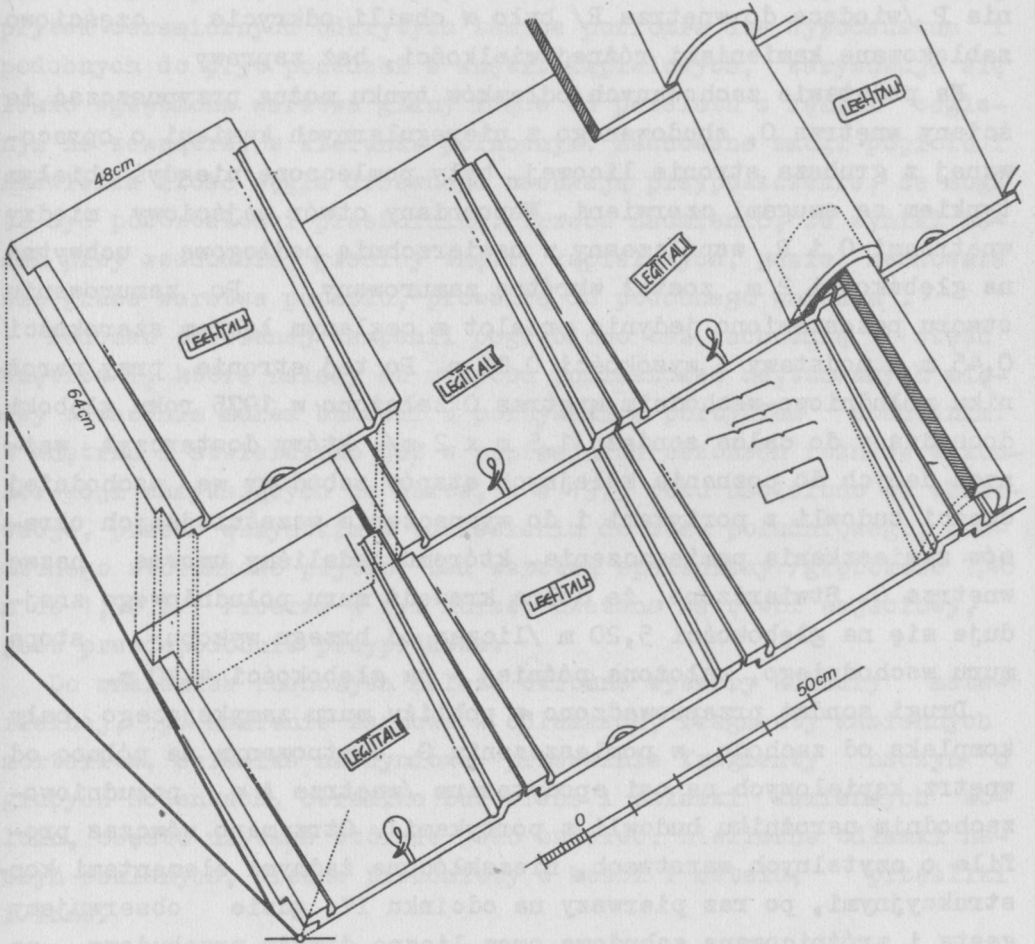
nej odbudowy niektórych odcinków fortyfikacji miejskich⁷. Sondaż przeprowadzony na małym odcinku w pobliżu wschodniego portyku w miejscu, gdzie kamienie bruku były uszkodzone w chwili odkrycia, wykazał, że w okresie kiedy wzniesiono budowlę JL najstarszą w odsłoniętym kompleksie budowlanym na odcinku IV⁸, dziedziniec albo brukowana uliczka dochodziła do południowego muru tej budowli i była jej współczesna. Została bowiem odkryta na poziomie wejścia do budowli JL, tj. o 0,45 m niżej od bruku omawianego dziedzińca centralnego. Płyty nawierzchni tego dziedzińca centralnego mają ok. 8 cm grubości; zostały one położone na warstwie białej zaprawy wapiennej /grubości 12 cm/ z domieszką żwiru i drobno tłuczonej ceramiki.

Warstwa szarej, dość sypkiej ziemi, którą usunęliśmy dochodząc do kamieni bruku dziedzińca centralnego w pobliżu studni, zawierała m.in. późnorzymską lampę terakotową z utraconym palnikiem i z dekoracją złożoną z dwóch rzędów promieniście rozchodzących się linii, tubulus charakterystyczny dla systemu ogrzewania południowej części budowli z portykami i odłamek grzebienia rogowego dwustronnego z podwójną okładziną.

Na osi portyku wschodniego, z którego odsłonięto na razie pozostałości trzech kolumn, natrafiono na część północnego filaru tego portyku, zbudowanego z kamieni i cegieł. Filar o wymiarach 0,67 m x 0,45 m późniejszy od budowli JL, dobijał do jej południowego muru. Eksplorując teren położony na wschód od wschodniego portyku odsłonięto w omawianej kampanii mury/szerokości 0,70 m/, które wyznaczają zarysy kilku wewnątrz od M do R /ryc. 3/ z jednym lub dwoma otworami wejściowymi, z późniejszymi ścianami działowymi oraz z fragmentarycznie zachowaną posadzką, która we wnętrzu M była wyłożona nieregularnymi kamieniami; inne pomieszczenia jak np. wewnątrz O otrzymały nawierzchnię z drobnych odłamków ceramiki, żwiru i małych kamieni związanych białą zaprawą. Poziom tych podłóg odpowiada w przybliżeniu poziomowi bruku centralnego dziedzińca. W dwóch wnętrzach /N i P/ zachowały się ślady pale-

⁷ S.Parnicki-Pudełko, Befestigungsanlagen von Novae, *Ars Historica*, Poznań 1976, s.189.

⁸ L.Press, The Building with the Porticoes in Novae, *Archaeologia Polona* XIV 1973, s.282; Novae- Sektor zachodni, 1973. Sprawozdanie tymczasowe z wykopalisk Ekspedycji Archeologicznej Uniwersytetu Warszawskiego, red. K.Majewski, *Archeologia* XXVI, ryc.2 na s.125 /plan odcinka IV z zaznaczoną pozycją budowli JL/.

NOVAE 1975
SEKTOR ZACHODNI
ODCINEK IV

UKŁAD DACHÓWEK ZNALEZIONYCH W NAJNIŻSZEJ
WARSTWIE WYKOPU SONDAŻOWEGO WE WNĘTRZY „G”

4. Rekonstrukcja układu dachówek odkrytych na odcinku IV.
Rys. R. Massalski

nisk. W warstwie zalegającej nad podłogami niektórych wnętrz natrafiono na odłamki szkła okiennego.

Narożne wnętrze południowo-wschodnie /P/ było połączone otworem wejściowym szerokości 1,25 m z wnętrzem O przylegającym od północy. Trochę szersze wejście w zachodniej ścianie pomieszczenia P /wiodące do wnętrza R/ było w chwili odkrycia częściowo zablokowane kamieniami różnej wielkości, bez zaprawy.

Na podstawie zachowanych odłamków tynku można przypuszczać, że ściany wnętrza O, zbudowanego z nieregularnych kamieni o opracowanej z grubsza stronie licowej, były powleczone niegdyś białym tynkiem ze smugami czerwieni. Wspomniany otwór wejściowy między wnętrzami O i P, współczesny z nawierzchnią podłogową uchwytną na głębokości 2 m, został wkrótce zamurowany. Po zamurowaniu otworu pozostawiono jedynie przelot z ceglanym łękiem szerokości 0,45 m u podstawy i wysokości 0,25 m. Po tej stronie, przy narożniku południowo-wschodnim wnętrza O założono w 1975 roku głęboki, dochodzący do calca sondaż /1,5 m x 2 m/, który dostarczył ważnych danych do poznania kolejnych etapów zabudowy we wschodniej części budowli z portykami i do wyznaczenia wcześniejszych okresów zamieszkania pomieszczenia, któremu nadaliśmy umowną nazwę wnętrza O. Stwierdzono, że dolna krawędź muru południowego znajduje się na głębokości 5,20 m /licząc od brzegu wykopu/, stopa muru wschodniego, założona później - na głębokości 4,40 m.

Drugi sondaż przeprowadzono w pobliżu muru zamykającego cały kompleks od zachodu, w pomieszczeniu G, usytuowanym na północ od wnętrz kąpielowych na osi apodyterium /wnętrze A w południowo-zachodnim narożniku budowli z portykami/. Otrzymano wówczas profile o czytelnych warstwach, niezakłócone żadnymi elementami konstrukcyjnymi, po raz pierwszy na odcinku IV, gdzie obserwujemy gęstą i zróżnicowaną zabudowę oraz liczne dowody przebudowy na terenie zajęтым w okresie późnorzymskim przez tzw. budowlę z portykami.

Punktem startu przy zakładaniu sondażu w pomieszczeniu G była głębokość 1,85 m do 2 m /licząc od brzegu wykopu/, tj. przybliżony poziom nawierzchni zachowanej w sąsiednim pomieszczeniu. Na głębokości ok. 4,45 m, w warstwie żółto-brunatnej, gliniastej ziemi zalegającej nad calcem leżało kilka dużych stemplowanych dachówek /LEG I ITAL/ we fragmentach; są to bez wątpienia najstarsze wytwory miejscowej ceramiki budowlanej, które można połączyć z początkowymi latami pobytu Legionu I Italskiego w Novae.

Rysunkową rekonstrukcję ich pierwotnego układu opracował architekt Ekspedycji, R. Massalski /ryc. 4/.

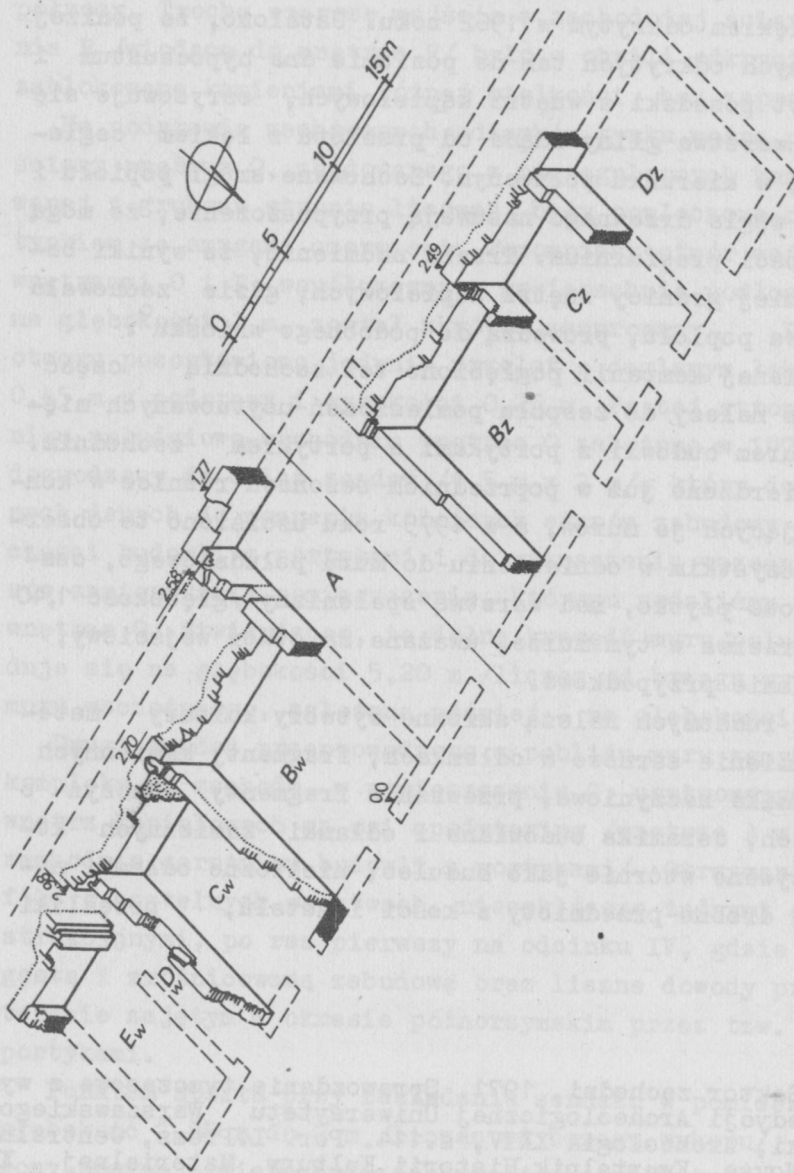
Na północ od zespołu wewnątrz kąpielowych zbadano większy teren przylegający do zewnętrznej strony muru wewnątrz C, przy przelocie z ceglany łękiem odkrytym w 1962 roku. Ustalono, że poniżej płytek ceramicznych odkrytych tam na poziomie dna hypocaustum i podobnych do płyt posadzki z wewnątrz kąpielowych, zarysowuje się lekko wgłębiona warstwa gliny idąca od przelotu z łękiem ceglany na zewnątrz, w kierunku północnym. Zachowane smugi popiołu i niewielka ilość węgla drzewnego nasuwają przypuszczenie, że mogą to być pozostałości praefurnium. Trzeba nadmienić, że wyniki badań przy wschodniej granicy wewnątrz kąpielowych, gdzie zachowała się gruba warstwa popiołu, prowadzą do podobnego wniosku⁹.

Podczas omawianej kampanii pogłębiono też zachodnią część wewnątrz I, które należy do zespołu pomieszczeń usytuowanych między zachodnim murem budowli z portykami a portykiem zachodnim. W wewnątrz I stwierdzono już w poprzednich sezonach różnice w konstrukcji zamykających je murów, a w 1975 roku uściślono te obserwacje, przede wszystkim w odniesieniu do muru południowego, osadzonego stosunkowo płytko, nad warstwą spalenizny /głębokość 1,40 m do 1,50 m/. Przerwa w tym murze, uważana za otwór wejściowy, jest prawdopodobnie przypadkowa.

Do znalezisk ruchomych należą skromne wytwory kultury materialnej, np. kamienie żarnowe w odłamkach, fragmenty kamiennych mortariów, ceramika naczyniowa, przeważnie fragmenty naczyń o grubych ściankach, ceramika budowlana i odłamki kamiennych kolumn, często używane wtórnie jako budulec; nieliczne odłamki naczyń szklanych, drobne przedmioty z kości i metalu, przęśliki i inne.

---

⁹ Novae - Sektor zachodni, 1971. Sprawozdanie tymczasowe z wykopalisk Ekspedycji Archeologicznej Uniwersytetu Warszawskiego, red. K. Majewski, Archeologia XXIV, s. 114. Por. L. Press, Centralne ogrzewanie w Novae, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej XV 1967, s. 765 nn.

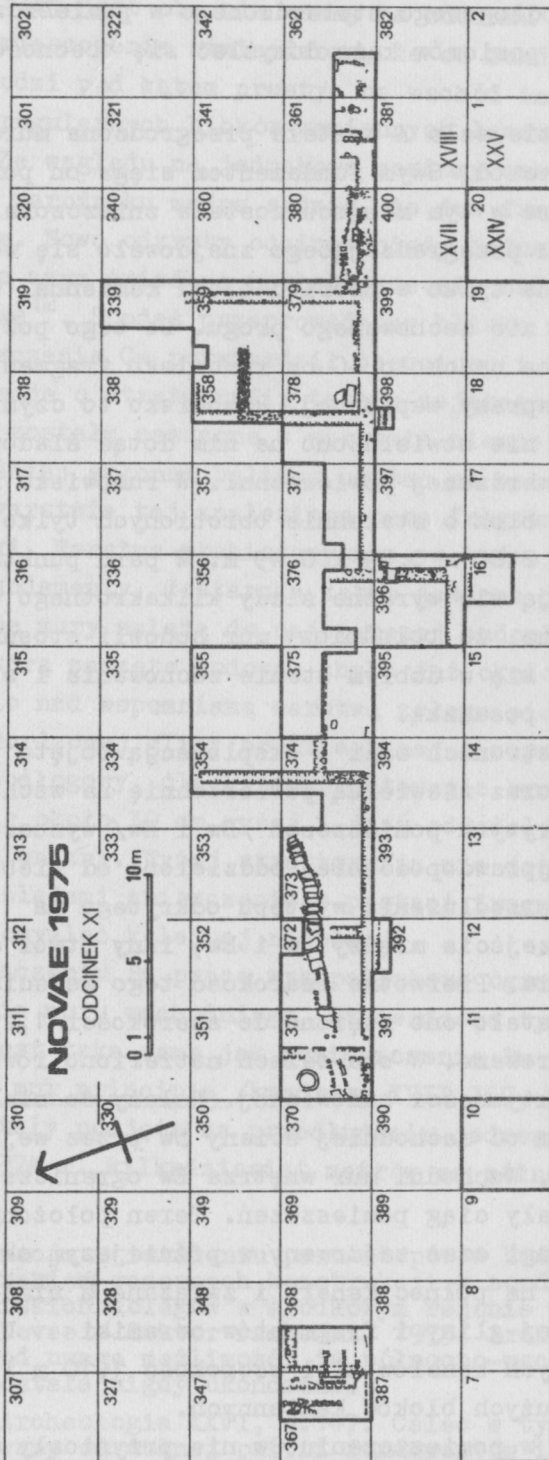

NOVAE 1975
SEKTOR ZACHODNI
ODCINEK XI

BUDOWLA MONUMENTALNA 1:200
ODSŁONIĘTE DO TEJ PORY MURY Z HIPOTETYCZNA REKONSTRUKCJA W PLANIE
NIE UJAWNIONYCH JESZCZE ELEMENTÓW BUDOWLI

5. Aksonometryczny rysunek odkrytej części principia.
Rys. R.Massalski

OPRAC: R. MASSALSKI

EKSPEDYCJA ARCHEOLOGICZNA UNIwersYTETU WARSZAWSKIEGO

rys. T. Sarnowski

6. Odcinek XI. Plan. Rys. T. Sarnowski

niejszego poziomym podłogowego stwierdzonego w pomieszczeniu Cw. Tak znaczna różnica poziomów każe domyślać się obecności piwnicy pod kaplicą.

W późniejszej fazie sala A została przegrodzona murem biegnącym ze wschodu na zachód. Swym fundamentem sięga on poniżej poziomu posadzki, która w tym miejscu została zniszczona. W przebadanym odcinku muru przegradzającego znajdowało się wejście. Zalegają w nim widoczne tylko w profilu bloki kamienne, które wyznaczają może poziom nie zachowanego progu. Do tego poziomu zalega nad posadzką grube na około 40 cm rumowisko fragmentów dachówek, kamieni i zaprawy wapiennej. Rumowisko to czyni wrażenie zniwelowanego, lecz nie stwierdzono na nim dotąd śladów kolejnej posadzki ani utwardzonej powierzchni. W rumowisku leżał w pozycji poziomej duży blok o starannie obrobionych tylko trzech bokach i wymiarach: 2,60 x 0,59 x 0,49 m. W paru punktach nad murami kaplicy rysują się wyraźne ślady kilkakrotnego wybierania kamieni. Sugerują one, że południowy mur budowli stosunkowo do niedawna utrzymywał się w dobrym stanie zachowania i sięgał wysokością 2,10 m nad posadzką.

Scholae. Po obu stronach sali A eksploracją objęto pomieszczenia Bz, Cw, Dw, Ew oraz niewielką powierzchnię na wschód od Ew. Szerokości nowo odkrytych pomieszczeń /Dw i Ew/ wynoszą 2,70 i 3,80 m. Były one najprawdopodobniej oddzielone od siebie murem znajdującym się na przedłużeniu występu odkrytego na kwadracie XVII 380. Oprócz przejścia między Dw i Ew, inny otwór dawał dostęp do Dw od południa. Pierwotna szerokość tego wejścia wynosiła 2,15 m. Z czasem zostało ono zwężone do szerokości 1,25 m, a następnie całkiem zamurowane. W obu salach natrafiono również na ślady późniejszej aktywności budowlanej. Należy do nich mur biegnący łagodnym łukiem od zachodniej ściany Dw przez wejście między pomieszczeniami. Wschodni mur wnętrza Ew ogranicza jednocześnie od tej strony cały ciąg pomieszczeń. Teren położony dalej na wschód był przez długi czas zajmowany w późniejszym okresie przez biegnące z południa na północ kanały i związane z nimi nawierzchnie wykonane z ubitej gliny i fragmentów ceramiki budowlanej. Najstarszy z odkrytych kanałów miał szerokość 1,10 m i był zrobiony starannie z dużych bloków kamiennych.

Prace prowadzone w pomieszczeniu Cw nie przyniosły dotąd odpowiedzi na pytanie, jak daleko na północ sięgała południowa część principia. Prześledzony został jedynie dalszy bieg wschodniego

muru Cw, który jest obecnie znany na odcinku 9,37 m. Po drugiej stronie pomieszczenia stwierdzono, że od fundamentu muru zachodniego odchodzi pod kątem prostym na wschód inny fundament wykonany z nieregularnych bloków kamiennych łączonych białą zaprawą wapienną. Ze względu na jednakowe poziomy osadzenia i rodzaj wiązania w narożniku można sądzić, że dwa fundamenty są sobie współczesne. Nowo odkryty odcinek nigdy jednak nie został wykorzystany, o czym świadczą nakładające się nad nim kolejne poziomy podłogowe¹². Sondaż przeprowadzony blisko narożnika fundamentów pomieszczenia Cw potwierdził częściowo i wzbogacił wcześniejsze obserwacje o stratygrafii terenu zajętego przez principia. Fundamenty zostały osadzone w warstwie ciemnej, brunatnej ziemi, którą wcześniej skłonni byliśmy uważać za calec¹³. W kampanii 1975 r. w warstwie tej znaleziono parę fragmentów ręcznie lepionej ceramiki. Warstwa prehistoryczna, w której wykopane zostały rowy pod fundamenty, dostarcza zatem jeszcze jednego świadectwa, iż odkrywane mury należą do najstarszej budowli rzymskiej w tym miejscu, którą zaczęto budować chyba już około końca I w.n.e.¹⁴ Bezpośrednio nad wspomnianą warstwą zalega pierwsza posadzka zrobiona z utwardzonej gliny przemieszanej z zaprawą wapienną. Drugi poziom podłogowy, dla którego datowania brak dotąd elementów, znajduje się około 30 cm wyżej i jest oddzielony od pierwszego warstwą spalenizny. Wyżej stratygrafia nie jest równie czytelna, jednak nad śladami zniszczenia w postaci fragmentów dachówek można się domyślać kolejnej niwelacji.

W pomieszczeniu Bz prace wykopaliskowe ograniczone zostały do przesłedzenia muru wschodniego. Stwierdzono tym samym, że szerokość sali jest taka sama jak pomieszczenia Bw i wynosi 7,90 m.

Zachodni mur principia /kwadraty XVII 367, 368/. Prace w tym miejscu zostały podjęte na przedłużeniu jednego z murów znalezionych w 1974 r. kilkadziesiąt metrów na północ od odcinka XI

¹² Obserwacja o istnieniu paru etapów w budowie principia zestawiona z brakiem wczesnych konstrukcji w sondażach prowadzonych przez bułgarskich kolegów w środkowym rejonie Novae /por. zarys wykopów w: Novae - Sektor zachodni, 1973, Archeologia XXVI, ryc.1/ kaže brać pod uwagę możliwość, iż północno-wschodnia część principia nie została nigdy ukończona.

¹³ Por. Archeologia XXVI, s.147. Calec w tym miejscu zalega dopiero począwszy od dolnej partii fundamentów i ma brunatnożółtą barwę.

¹⁴ Ibidem, s.152.

przez Ekspedycję Uniwersytetu Poznańskiego¹⁵, gdy okazało się, że nowo odkryty południowy mur kaplicy sztandarów ma taką samą grubość i jest wykonany taką samą techniką /opus vittatum/. Zlokalizowanie zachodniego muru principia pozwala szacować ich szerokość na około 78 m¹⁶. Od zewnątrz mur ten ma półokrągłe wgłębienie. Wewnątrz wgłębienia i na zachód od niego zachowała się nawierzchnia z hydraulicznej zaprawy. W północnej części wgłębienia osadzony był pionowo w zaprawie gliniany, prostokątny tubulus. Obok, w miejscu, gdzie nawierzchnia obsuwała się w dół, widoczne są w przekroju kostki wcześniejszej mozaiki. W wypełnieniu wgłębienia odkryte zostały liczne fragmenty amfor i naczyń szklanych. Nie wydaje się raczej ulegać wątpliwości, że był tu rodzaj ulicznego nimfeum¹⁷. Jak sugeruje układ kamieni na północnym odcinku omawianego muru¹⁸, po zewnętrznej stronie principia znajdować się mogło kilka podobnych, półokrągłych wgłębień.

Od zachodniego muru principia odchodzą pod kątem prostym na wschód dwa inne mury oddalone od siebie o 3,20 m. Na badanym kwadracie odkryty został ponadto późniejszy kanał i mur przegradzający ze wschodu na zachód domniemaną ulicę. Jeszcze późniejszą jest prostokątna konstrukcja wykonana z cegieł /grób ?/.

Do ciekawszych zabytków znalezionych w 1975 roku w obrębie principia należy zaliczyć: fragmenty inskrypcji greckiej¹⁹, monety brązowe i jedną srebrną, kościany grzebień, dwie litery z brązowej blachy, odłamki szklanych naczyń i glinianych lamp.

---

¹⁵ Zob. S.Parnicki-Pudełko, Les recherches archéologiques polonaises à Novae en 1974, Latomus 35 1976, tabl. L.

¹⁶ Obecny stan badań nad komendanturą umożliwia podjęcie próby odtworzenia planu twierdzy /ryc.1/. Najbardziej hipotetyczny jest tam bieg via quintana, zrekonstruowany na podstawie konfiguracji terenu i biegu obecnie używanej drogi.

¹⁷ Por. uliczne nimfeum w Lambaesis /F.Rakob, S.Storz, Die Principia des Römischen Legionslagers in Lambaesis, Rheinisches Museum 81 1974, s.277.

¹⁸ Odcinek X, kwadrat XVII 227.

¹⁹ Publikację inskrypcji przygotowuje prof. W.Wełkow.